

Neriman Nerimanov

(Tiflis, 14 Nisan 1870 - Moskova, 19 Mart 1925)

Tanınmış yazar, doktor ve devlet adamıdır. 14 Nisan 1870'de Tiflis'te doğdu. Babası Kerbelâyı Necef küçük esnaf, annesi Helime Hanım ise bir ev hanımıydı. Neriman'ın adını taşıdığı dedesi Neriman Allahverdi bey, XIX. yy. tüm Transkafkaz'da tanınan bir müzisyendi.

Geleceğin yazarı, ilk tahsilini mollahanede almış, daha sonra ise Rus dilinde eğitim veren ilkokula devam etmişti. 1882'de Transkafkaz Müellimler- Seminariyası nezdindeki ilkokula dahil olmuş, 1885-1886'da seminariyanın hazırlık sınıfında okumuş, 1890'da tahsilini bitirmişti. Seminariya yılları Neriman Nerimanov'un çağdaş düşünceli ve kültürlü bir insan olarak yetişmesinde büyük rol oynamıştı.

1890-1891 yıllarında, Gürcistan'da Azerî Türkleri'nin yaşadığı Borçalı bölgesinin Kızılhacılı köyünde öğretmen olarak çalışmış, şahidi olduğu olaylar karşısında, ilk eseri olan "Nadanlık" dramasını yazmıştı.

1891'de hızlı bir gelişme dönemine giren petrol Baku'süne göçmüş, ortaokulda Azerî Türkçesi öğretmeni olarak çalışmakla beraber burada şehrin kültür ve eğitim hayatına oldukça faal şekilde katılmıştı. 1894'de Bakü'de ilk Türk okuma salonunu kurmuş, "Şamdan Bey" (1895), "Nadir Şah" (1899) gibi dram eserlerini, "Bahadır ve Sona" (1896) ro-

manını yazmıştı. Aynı zamanda ortaokullardaki gayri-Türk öğrenciler için "Türk Dilinin Mühteser (kısa) Grameri" kitabını yayınlamıştı. "Şamdan Bey" piyesinde ahlâkî konular ele alındığı halde, "Nadir Şah" dramında yazar, tarife müracaat etmiş, ülkesinde büyük ıslahatlar yapan, kültürün çağdaşlaşmanın peşinde koşan, devlet yönetiminde halkın etkisini ön plana çıkaran bir hükümdar tipi çizmişti. Tabii ki, tarihteki gerçek Nadir Şah, Nerimanov'un tasvir ettiği gibi değildi. Sadece böyle bir hükümdar tipini Edebiyata ve sahneye getirmekle yazar, kitlelere âdil yöneticinin nasıl olduğunu göstermek istemişti.

Halkın ihtiyaçlarını karşılamak için hekimliği daha yararlı ve gerekli görerek tıp tahsili almak maksadıyla 1902'de, Odessa şehrindeki Novorossiysk Üniversitesinin Tıp Fakültesine kayıtlı oldu. Nerimanov, üniversitedeki en başarılı öğrencilerden biri olmakla beraber, Rus İmparatorluğuna karşı ihtilâlcilik hareketlerine de faal şekilde iştirak eder. Talebe liderlerinden biri olarak tanınır. 1906 da ihtilâlcilik yüzünden üniversite geçici olarak kapatıldığında Kazan Üniversitesi'ne nakletmek ister, isteği kabul edilmeyince de Bakü'ye döner. "Hayat" ve "İrşad" gazetelerinde mekaleler yayınlattır. Baku'nun sosyal hayatına katılır. 1906'da geçirilen Azerbaycan

Müellimlerinin I. Kurultayı'nın en faal delegelerinden biri olarak gözdendir. 1906'da, Bakü'de, birkaç yıllık araştırmaların sonucu olan "Tıp ve İslâm" kitabı yayınlanır. 1906 sonunda, üniversitenin açılması sebebiyle yeniden Odesa'ya döner ve 1908'de tahsilini tamamlayarak hekim ihtisasını kazanır.

Üniversiteyi bitirdikten sonra Bakü'ye gelir. Lakin bir kaç aydan sonra, üyesi olduğu Bolşevikler partisinin gizli talimatıyla Tiflis'e gider ve burada bir hekim olarak çalışmanın yanı sıra, parti işiyle de sıkı surette uğraşır. 1909'da hapsedilir. **Altı** ay Tiflis'teki "Metek" kalesinde tutulduktan sonra polis nezareti altında yaşamak şartıyla Heşterhan'a sürgün edilir. Heşterhan'da yaşadığı 1909-1913 yıllarında, burada kendi muayenehanesini kurmuş, Müslüman nüfusun "Şurayi-İslam" cemiyetinin başkanı seçilmişti. Sürgün olmasına rağmen şehir hayatındaki büyük rolünü ve önemini göz önüne alarak aynı zamanda Heşterhan belediyyesinin üyesi seçmişlerdir. Hayatının Heşterhan döneminde tıbla daha fazla uğraşan hekim-yazar burada, "Veba", "Gebe Kadınlara Meslehetler", "Trahoma", "Kadın ve Onun Nesillere Olan Etkisi" adlı tıp eserlerini yazmıştı. İdilboyu Tatarları'nın tarihi, hayat tarzlarıyla ilgilenmiş, Heşterhan'da yayınlanan "Bürhan-i Terekki" gazetesinin faal yazarlarından biri olarak tanınmıştı. 1913'de Nerimanov, Heşterhan'ı terkederken şehir ahalisi bunu kendileri için büyük bir kayıp olarak değerlendirdi. Onuruna büyük ziyafetler verildi.

1913 yılının Temmuz ayında Bakü'ye dönen Neriman Nerimanov, şehrin "Karaşehir" denilen semtinde, hastahane çalışır, "Açık Söz", "İkbal" vb. gazetelerde mekaleler yayınlatır. Aynı zamanda Azerî Türkçesi ile herkes tarafından anlaşılan tıp araştırmaları üzerinde çalışır. 1917 Rus ihtilalinden sonra, kendini tamamiyle inkılâbî faaliyete hasretti. Ama bir insan ve toplum önünde giden bir lider olarak Neriman Nerimanov'un şanssızlığı oydu ki, Bolşeviklerin safında yer almış, onların halka özgürlük, toprak hakları ve receklerine inanmıştı. 1917'de, Bakü'de Azerî komünistlerin "Hümmet" adlı teşkilatını kurdu ve bu teşkilatın ilk başkanı seçildi. 1918 Nisanında, Bakü'de Bolşeviklerin hükümeti kurulduğundaysa, Nerimanov şehir hizmetleri bakanı olarak kabineye girdi. Ama kısa zamanda hükümetin Türk-Müslüman düşmanı olduğunu, Azerbaycan sınırları dahilinde Lenin'in ve Bolşevik Rusya'sının desteği ile bir Ermenistan Cumhuriyeti kurmak istediğini görüb hükümetten ayrıldı. Hayatının bu döneminde onun yaptığı en büyük yanlışlık Bolşevik hükümetinden ve Azerî Türklerine ihanet etmiş Bolşevik liderlerinden ge-

çici de olsa ayrılmasına rağmen, millî fikirlerin, Türkçülüğün ve milliyetçiliğin, Azerbaycan özgürlüğünün taşıyıcısı olan kuvvetlerin tarafına geçmemesiydi.

1918-1920 yıllarında Heşterhan'da ve Moskova'da yaşayan Nerimanov, burada birçok önemli görevlerde bulundu, millî İşler Komissarı yardımcılığını yaptı. Komünizm düşüncesinin şarkda yayılması ile ilgili makale ve araştırmalar yazdı. Kremlin'de çalıştığı dönemde Lenin'le sık sık görüştü, millî meselelerin, özellikle de Şarkın bilicisi olarak onun inancını kazandı. Lenin, Bolşevikler Partisinin ve genç Sovyet Devletinin Şark politikasının teorik esaslarının hazırlanmasında ve bu politikanın gerçekleştirilmesinde Nerimanov'u emsalsiz bir siyaset adamı sayar ve onun fikirleriyle hareket ederdi.

1920 Nisan ihtilâlinden (aslında Bolşevik devriminden) sonra Nerimanov, yeni Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı -Halk Komiserleri Soveti'nin sedri olarak 5 Mayıs 1920'de Bakü'ye geldi. Bu dönemde Nerimanov, Lenin'e ve Bolşevikler Partisine inanıyordu. Yeni hükümetin ve yeni kuruluşun, yüzyıldan fazla bir süre içerisinde çarlık Rusya'sının manevî ve maddî sömürgesi olmuş memleketlere ve halklara hürriyet vereceğine inanıyordu. Bu sebeple de Azerbaycan'a büyük projelerle gelmişti. Baku petrolünü ve Azerbaycan'ın doğal servetlerini kullanarak, çok kısa bir zamanda memleketi kalkındırmak, Azerbaycan'ı Lenin'in söylediği gibi, Şarkın kapısında örnek bir Sovyet Cumhuriyetine çevirmek istiyordu. Lakin Nerimanov, bir politikacıya yaraşmayacak ölçüde saflık ettiğini, aldandığını ve Bolşeviklerin ağına düşüğünü çabuk anladı. Etrafını Moskova'dan getirilmiş Rus, Yahudi ve Ermeni Bolşevikleri ile çevirdiler. Azerbaycan Türklüğüne düşman kesilen bu karanlık güçler, yerli hainlerle işbirliği ederek istediklerini yapıyorlardı. Nerimanov, onlara karşı mücadelede tek ve etkisizdi..Lenin'e şikayetleri de bir fayda vermedi. Herkesten önce Lenin de artık Kremlin'de güçsüz bir durumdaydı. Her şeyi Stalin hallediyordu. Öte yandan, zaten Nerimanov'un da içerisinde boğulduğu sistemin yaratıcısı ve kurucusu Lenin'in kendisiydi. Ve tabii ki, Lenin'in doğurduğu bu dehşetli sistem ergeç onun kendisini de boğmalıydı ve böyle de oldu. Nerimanov ise bir cumhurbaşkanı olarak, Memmed Emin Resulzâde'nin doğru tespitiyle, yalnız imza atıyordu. Hükümleriyse, çevresindeki Ruslar ve Ermeniler verirdi.

Nerimanov bu duruma isyana kalkıştığında Azerbaycan'ın, Azerbaycan Türklerinin kendi memleketindeki doğal haklarını savunduğunda,

onu Azərbaycan'dan uzaklaştırdılar. Üstelik bunu, yüzyıllar boyunca dünyanın muhtelif İmparatorluklarında zaman-zaman başvuru bir usûlle gerçekleştirdiler. Görevini daha da büyüterek kızıl İmparatorluğun başkentine - Moskova'ya- götürdüler. 1922'de Neriman Nerimanov bağımsız cumhuriyetlerin bir çatı altında birleştirilmesi yolu ile meydana gelen SSCB-nin dört geçici cumhurbaşkanından biri seçildi ve Moskova'ya, Kremlin'e yerleşti. Bundan daha önce, Sovyetler Birliği'nin "defakto" başkanı olan Stalin'e yazdığı büyük mektupta, Bolşeviklerin millî meselelerde kaba yanlışlıklara yol açtığını, onların kendi amaç ve ideallerinden hızla uzaklaştıklarını, kitleler arasında nüfuzlarını kaybettiklerini vs. göstermişti. Neriman Nerimanov'un 70 yıldan fazla Sovyet arşivlerinin derinliklerinde saklanan bu ikaz edici mektubu (aslında, hacmi 100 sahifeye yaklaşık bu mektup siyasî-tarihî ve felsefî bir araştırmaydı) onun SSCB-ni sonunda yıkıma sürükleyen faktörleri, henüz kuruluş döneminde, büyük bir ilerigörürlükle farkettiğini ve korkmadan, çekinmeden gösterdiğini isbat etmektedir.

Neriman Nerimanov, 1925'de, 19 Martta resmi belgelerde bildirildiğine göre bir kalb krizi sonucu olarak hayatını kaybetti. Lakin son yıllarda bu ölümün politika ile ilgili siyasî bir katı olduğu da sık sık gündeme getirilmektedir. Büyük bir törenle Moskova'da, Kremlin duvarları önünde, Sovyet Devleti'nin diğer kurucuları ile aynı yerde defnolunmuştur.

Neriman Nerimanov kalemi, cerrah bıçağı ve siyasî zekası ile, bütün hayatı boyu sevdiği halkının hizmetinde olmuştur. Tabii ki, bu yolda onun yanlışlıkları da vardı, istediklerinin hepsini yapamamıştı. Amma o, edebiyatta da, siyasette de namuslu olmayı başarmıştı.

Eserleri:

Nadanhq, Bakı, 1894,1913; **Dilin belabı**, Bakı, 1895; **Bahadır ve Sona**, Bakı, 1896, 1913; **Gencede Teatr Binası Baresinde Deyilmiş Neriman Nerimanovun Sözü**. Bakı, 1899; **Müselmanlar Üçün Rus Dilini Öyrenmek Üçün Asan Kitabdır**, Bakı, 1899; **Nadir şah**, Bakı, 1899; **Türk-azerbaycan Di-**

linin Müxteser Serfi-Nehvi, Rus Ve Müselman Mekteblerinde Türkçe Oxuyan Uşaqlar Üçün Düzedilib, Bakı, 1899; **Müellimsiz Türk Dilinin Öyrenilmesi Üçün Ruslardan Ötrü Asan Kitabdır**, Bakı, 1900; **Nadir Şah**, Bakı, 1913; **Pir**, Bakı, 1913, 1917; **Şamdan bey**, Bakı, 1913; **Verem Heşterxan**, 1911; **Traxoma**, Bakı, 1908; **Göz ağrısı**, Bakı, 1913 (Nikolay Rodionovla birlikte); **Biz Qafqaza Ne Şüar ile Gedirik?** Bakı, 1919; **Lenin ve Şerq. Moskova, 1923** (Rus dilinde); **Bahadır ve Sona**, Bakı, 1922; **Nadir Şah**, Bakı, 1926, 1927; **Pir**, Bakı, 1930, 1935; **Şamdan Bey**, Bakı, 1929; **Meqaleler ve Mektublar**, Moskova, 1925 (Rus dilinde); Eserleri külliyyatı c.I-II, Moskova, 1926 (Rus dilinde); **Bahadır ve Sona. Hekayeler ve Povestler**, Moskova, 1971 (Rus dilinde); **Eserleri**, Bakı, 1935; **Eserleri**, Bakı, 1956; **Seçilmiş Eserleri**, Bakı, 1970 (arap alfabesi ile); **Meqaleler ve Nitq-ler**, Bakı, 1971; **Seçilmiş Eserleri**, Bakı, 1973. **Sovyet Ittfaqı Komünist Partisinin Milli Uçqarlardakı Siyasetine Dair. Stalin'e Ve Trotski'ye Mektub**, Bakı, 1990. (Rus dilinde) vs.

Kaynakça:

Azərbaycan edebiyatı tarixi, c. II, Bakı, 1960, s.719-738; **Veli Memmodov. Neriman Nerimanov**, Bakı, 1957; **Firudin Köçerli. Nerikan Nerimanov**. Bakı, 1965; **Teymur Ehmədov. Neriman Nerimanov'un Dramaturgiyası**, Bakı, 1971; **Teymur Ehmədov. Neriman Nerimanov**, Bakı, 1982; **Ferman Bayramov. Neriman Nerimanov. Bibliografik Gösterici**, Bakı, 1972; **İlya Dubinski-Muxadze, Neriman Nerimanov**, Bakı, 1980; **Neriman Nerimanovu Xatiresine, Mekaleler Ve Xatireler**, Moskova, 1926 (Rus dilinde); **Memmed Qaziyev, Neriman Nerimanov**, Bakı, 1956, 1970 (Rus dilinde); **Mikayıl Refili. Alevli İnqilabçı Ve Yazıcı Neriman Nerimanov**, Bakı, 1956 (Rus dilinde); **Uya Dubunski-Muxadze, Neriman Nerimanov**, Moskova, 1978 (Rus dilinde); **Vaqif Ağasiyev. Neriman Nerimanovun Heyatının Odessa Se-hifeleri**, Bakı, 1981 (Rus dilinde); **Hamid Aliyev. Neriman Nerimanov ve Türkiye'de Milli Azadlıq Hareketi. "Büyük Oktyabr ve Türkiye"** kitabında, Bakı, 1982 (Rus dilinde).

DRAM ESERLERİ

NÂDANLIQI

(Neriman Neramanov, Seçilmiş Eserleri, Bakü-1973)

KONU: Kendde yeni tiplik mekteb açmış müellim Mehemed ağa üç aydan beri çalışmasına baxmayaraq yalnız iki şâgirdi² var. Kendliler³ uşaqlarını⁴ mektebe vermek istemirler. Onların fikrince oxumaq uşağın aqlını bozur. Kend varlığı Hacı Abdulla onların nezerinde canlı örnekdir. Hacı Abdulla'nın iki oğlu var. Böyüyü Ömer tehsil alıb, ana diline ve Rus diline mükemmel yiyelenib⁵, hökümet daireleri yanında hörməti var. Kiçik oğlu Veli işe savadsızdır⁶, mahalda haydut kimi ad çıxarıb. Hacı Abdulla kiçik oğlu ilə fexr edir⁷, böyüyünü isə fersiz, avara sayır. Öz oğlanlarını misal getirib hemkendlilərini⁸ uşaqlarını mektebe vermek fikrindən daşındırır⁹. Veli yoldaşları ilə birlikdə Yehudi tacirlerin qarşısını kesir, mallarını alır, özlerini öldürür. Rus divaym haydutu ele geçirmək üçün onun atasını ve anasını tutuqlayır. Ömer çətinliklə vâlideynlərini¹⁰ hebsdən çıxarır, qardaşına isə cezasını yüngülləşdirmək¹¹ üçün könüllü olaraq özünü divana teslim etmək sifarişli¹² göndərir. Bundan qızan Veli gizlice gelib qardaşı Ömer'i öldürür. Ömer'dən ona kimin güllə atdığını soruşanda "Meni nâdanlıq, âvâmlıq¹³, bîmerifetlik¹⁴ gülləledi"-deyə cavab verir.

DÖRDÜNCÜ GELİŞ

Koxa, Ağakişi, Niyazeli, Hacı Abdulla içeri dâxil olurlar.

HAMİSİ. Salâmeleyküm.

MEHEMMED AĞA (*Ayağa durur*). Xoş gəlibsiniz. (*Yer göstərir*). Buyurun, eylesin.

Herkes özü üçün kürsü götürüb eyleşir. Ağakişi çubuq çekir¹⁵.

KOKA. Camaat! Sizi buraya çağırmağımızın sebebi budur ki, uşaqlarınızı qoyasmız oxusunlar. Siz kendimizin ağsaqqalımız. Siz uşaqlarınızı oxut-sanız özgeleleri 6 de baxıb oxudalar. (*Mehemed Ağaya teref*). Bu kişini de bize padşah terefindən göndəribler. Yaxşı-yamani¹⁷, qoyun uşaqlarınız gəlsinlər şkolal¹⁸, bunun da cöreyi kesilməsin.

MEHEMMED AĞA (*Terefe*). Yaxşı nesihət verdi. Dilin qurusun.

AĞAKİŞİ. Menim bir oğlum var- o da kotana¹⁹ gedir. Bir de onun yaşı keçibdir, on iki yaşındadır.

MEHEMMED AĞA. On iki yaş ele yaş deyil. Ele oxumalı vaxtıdır.

NİYAZELİ. Menim uşaqlarım da boş deyil. Kiçik oğlum buzov otarır²⁰, böyük oğlum qoyuna gedir.

MEHEMMED AĞA. Olmaz mı, kiçik oğlunuzun evezine²¹ ayrı adam tutasınız?

NİYAZELİ. Ay sağ olmuş, heç insafdır mı ki, öz oğlun ola-ola özgeye pul veresen? Pul meğər göyden tökülür?

HACI ABDULLA. Ay Mehemed Ağa, boş yere başını niye ağrıdırsan? Bizim adam axumağa uşaq²² vermez. Her kesin özünə görə bir derdi var birinin uşağı qaramal²³ otarır, o birininki qoyuna gedir, biri yer ekir. Uşaqlarını da sene versinler- bes işləri nece²⁴ olsun? Ondən mâseva²⁵, doğrusunu demək Rusça oxuyan düz yoldan çıxır.

MEHEMMED AĞA. Ay Hacı! Görünür siz oğlunuz Ömer'dən nârazısınız²⁶? Amma men fikir eleyirdim ki, bu kendde ancaq siz xoşbextsiniz²⁷. Zira ki, Ömer oxuyub elm sahibi olub ve onun kömekliyi²⁸ az mı deyir?

HACI ABDULLA. Mene onun kömekliyi ne olacaq? Birce budur ki, naçalni²⁹ pristav³⁰ gelende bizim eve düşürler. Ve Ömer'i Rusça bil-meyine göre çox isteyirler.

MEHEMMED AĞA. Bes bele şexslerin size düşmeyini az mı bilirsiniz? Ondən mâseva, erizenizi yazır mı? Divan işlerinizi görmür? Bundən ilâve, ekinde de size kömek edir. Kimin hünəri ile bu il tâxılınız çox oldu? Ömrünüzde bu qeder yer ekib-siniz, heç bu ilki kimi tâxıl götürdüyünüz var mı?

HACI ABDULLA. Ömer'in eli esla kotana deyemeyibdir. Ancaq nökerlerin³¹ üste durub buyruq veribdir -"Ay gede, bunu bele ele, onu ele ele"

NİYAZELİ. Bu da ye'ni bir işdir mi? (*güle-güle çubuğunu doldurur*)

MEHEMMED AĞA. İş o deyil ki, eline kotan alsın? Onun kömekliyi bu olubdur ki, yerinizi nece ki, lâzımdır şumlayıb³², teze çıxan kotan alıbdır. Esi iş budur ve bunların hamisini oxumaq ile tâpıbdır. Yeri elmle şumlamaq ve ne tövr kotan ile eksen taxıl yaxşı çıxar-bunların hamısı³³ kitablarda yazılıbdır. Hergâh Ömer oxumasaydı, bele şeyleri bilirdi?

KOKA. Kişi bunları düz³⁴ deyir.

Qurbaneli kürsüden yere düşüb yanı üste uzanır ve bir öz vaxtan sonra yuxuya gedir. Xoruldayır.

HACI ABDULLA. Ay kişi, bunlar hamisi sözdür. Adam gerek adam ola. Oğul deyende kiçik oğlumdur- onun başına dönüm-desem öl ölecek. Amma bu evi yıxılışa iki ildir deyirem Hacı oğlu Veli'nin qızını alsın, almır. Qızım yaxşı cehizi, malı, mülkü var. Bilmirem ki, derdi nedir? Ancaq ağzını açanda kiçik qardaşımı Beyenmez, onu deli hesab edir, ondan öteri ki, deyir: "O vaxtsız arvad alıb".

NİYAZELİ. Nece ye'ni vaxtsız arvad alıbdır?

HACI ABDULLA. Ne bilim, ay kişi. ele sözlər danışır ki, heç tât³⁵ kitabında yazılmayıbdır. Deyir: "Arvadım ölmeyine ve şil³⁶ uşaq olmağına sebeb tez evlenmek olubdur".

KOKA. Nece yaşında arvad almışdı?

1. cahillik 2. öğrencisi 3. köylülər 4. çocuklarını 5. sahip olmuş 6. cahildir, tahsilsizdir 7. övünüz 8. kendi köylülərim 9. caydırır 10. ebeveynlərini, ana-babalarını 11. hafifletmek 12. teklif 13. cahillik, bilgisizlik 14. anlayışsızlık 15. nargile 16. başkaları 17. iyi-kötü 18. okula 19. çift sürməyə 20. buzağı otladır 21. başqa, gayrı 22. razı değılsiniz 23. şanslısınız 24. yardımı, desteği 25. (Rusça) müdür 30. emniyet amiri 31. işçilerin 32. sürmək lazımdır 33. tümü 34. doğru, haklı 35. alimin müstenidin 36. çolak

HACI ABDULLA. Qız on iki yaşında idi. Ondan savayı¹, gerek ki, qızın evveldən de azarı² varmış, Ere gedəndən sonra azarı günbəgün³ artır. Xülâse, ne deyim, Allah ne istese o olacaq.

MEHEMMED AĞA. Bes görünür onun sözüne inanmamışınız.

HACI ABDULLA. Doğru deyirlər ki, Rusça oxuyan özünü itirir (*gültür*)

NİYAZELİ (*başını bulayır, terefe*). Doğrusunu Hacı deyir.

KOXA. Ay Mehəmməd Ağa, eyri oturaq, düz damşaq⁴. Ağlasığı iş deyil ki, sen deyirsən, heç inanmaq olmaz ki, tez arvad almaqdan hem arvad öle və həm uşaq öle.

AĞAKİŞİ. Ah Allah'ı seversiz, bele şeylər da-
nışmayın, kâfir olar siz.

MEHEMMED AĞA. Heyfa⁵ ki, siz oxumaq bil-
mirsiniz. Hergâh⁶ oxumaq bilseydiniz, tıbb ki-
təblərini size göstərdim və teccüb edib⁷ yeqin
ederdinizs ki, Ömər size deyən sözlər doğrudur.

HACI ABDULLA. Ah! Oxumaq neyime lâzım?
Mən beş şeyləri oxumamış da bilərəm.

AĞAKİŞİ. Hergâh oxumaq bundan öteridir,
heç oxumasən yaxşıdır.

GURBANELİ (*Birdən asqırır və yuxudan aydır*)
Sohbetiniz ne uzun çekdi? (*gözlerini ovur*). İşi ne
yere qoydunuz? Uşaqları oxumağa gəyacaq, ya yox?

NİYAZELİ. Görmürsən mi, Hacı nələr söy-
leyir? Sekkiz-doqquz il zəhmət çekib Ömər'i oxu-
dubdu, amma indi deyir: "Peşiman olmuşam".

GURBANELİ. Bax ha. Gerek ki, ay Hacı onun
oxumağına xerc etdiyin? pulu qoyuna verseydin,
indi beş-altı sürü artıq qoyunun olardı.

HACI ABDULLA. Bes nedir? Esline baxsan,
Ömər öz gücünə okuyubdur. Xülâse, ne deyim, heç
görmedim ki, oxuyandan biri ağıllı çıxsın. Sizi inan-
dırıram ki, oxumaq adamı səfəh eyleyir. (*çubuq çekir*).

AĞAKİŞİ. Yazıq Hacı bunların hamisini gö-
rübür, her ne dese doğrudur.

HACI ABDULLA. Ay kişi, dünən deyirlər bir
Ermeni diğəsi¹¹ Ömər'in üzünə qarlı olmayan söz-

ləri deyibdir. Hergâh o sözləri Veli'nin üzünə de-
seydi, Veli onu sağ mı qoyardı? İndi göresən nece
yerdən parcalamışdı, amma Ömər'in ki budur ki, bir
adam ilə dalaşanda¹² erizə yazsın¹³, şikâyet elesin.

MEHEMMED AĞA. Ay Hacı, biz heyvan de-
yilik ki, biri-birimizi öldürək. Biz insanıq. Bizdən
öteri zakon¹⁴* yazılıbdır, şerietimiz vardır, biz gerek
həməvaxt¹⁵ zakonla və şerietlə iş görək.

HACI ABDULLA. Heç ele şey olar mı ki,
üzünə söyələr, sən baxasan?

GURBANELİ. Sizin sohbətiniz, görünür, çox
çəkecek. (*Ayağa durub gedir*.) Acımdan öldüm, sa-
lamət qalm¹⁶.

AĞAKİŞİ. Yavaş, mən de gedirəm.

HACI ABDULLA (*Niyazeli'ye*). Dur biz de
gedək, salamət qal.

NİYAZELİ VE KOXA. Salamət qal. Hacı

Abdulla, Niyazeli və Koşa gedirlər.

MEHEMMED AĞA. Xoş geldiniz. (*Fikrə gedir*).
Bunların işlərini esla başa düşmək olmur. Avâm da
var, avâm da. (*Ayağa durub gəzinir*). Amma bunlar
kimi avâm mən görmemişəm. Nâdanlıq¹⁷ gözlerini
bir mertebe kor edib ki, nâmümkündür¹⁸ söz, ne-
sihet ilə bunlara bir şey qandırasan. (*Fikrə gedir*).
Perverdigâra¹⁹, insan özü öz evini bele yaxarmış.
Heyif, çox heyif²⁰ ki, bizim millet Peygəmbər bu-
yurduğuna da emel etməyir. Bele milletin âxırı puç
olmaz mı? İnsan ki- oxumağa və elmə düşmən ola,
onun geleceyi ne olmalıdır? (*Fikrə gedir*). Ömər ne-
hayətdə ağıllı və kâmallı²¹ oğlandır, amma bununla
befe atasının xoşuna gəlmir. Zira ki, adam öl-
dürmür, quldurluq²² etmir- karvan kəsmir, hergâh
bele belâlara giriftar olsaydı, yeqin ki, atası onu da
kiçik oğlu kimi severdi. Bu qanacaqda²³ adama söz
qandırmaq mı olar? Ah! Canları çıxsm. Bir adam ki,
öz xeyrini bilməyə, mənə ne düşübdür özümə bu
qeder zəhmət verib qanıma xarab edem? (*Fikrə gedir*
ve sonra eli ilə başını tutur). Xeyr, mən sehv etdim²⁴.
(*Berkden*²⁵). Mənə vicdanım buyurur gerek düz yol-
dan azmış²⁶ adamı düz yola getirim. 1894

NADİR ŞAH

KONU: Eser târihi mövzuda yazılıb. Səfevilər sülâlesinə son qoyan²⁷ diğər Türk esilli
İran padşahının-Nadîr şah Efsar'm hakimiyyət başına gəlməsi və onun dövləti
möhkəmləndirmək üçün gördüyü işlər, saray çekişmələri vs. təsvir olunur. Adı
haydutluqdan padşahğa yüksələn Nâdir ölkədə qayda-qanun²⁸ yaratmaq biri-biri ilə
düşməncilik aparın²⁹ dinî mezhebləri bir-leşdirmək, din xâdimlərinin³⁰ dünyevî
hakimiyyətə müdaxilə³¹ etməsinə son qoymaq vs. hâresində³² planlar- qurur. Lakin o, öz
planlarında xalqa aralanmadığından saray e'yanlarının qurduğu fitnə toruna³³ düşür,
hakimiyyət ehtirası neticesində yegâne oğlunu kor etmək hâresində emr verir,
həyatının son günlərini deşətli iztirablar içərisində keçirir və özü de sui-qəsdin qurbanı
olur.

BEŞİNCİ MECLİS

*Vâqə olur İsfahan'da. Nâdir'in iş otağı. Bir tereftə
üstündə kitablar. Otaq xalılarla döşənmiş. Mirzə
Mehdî oturub yazır.*

MİRZƏ MEHDİ XAN. Göresən bele bir vücudu

İran bir daha görecek mi? Çətin. Sözü bir, üreyi saf,
şir³⁵ ürekli, aslan qüvvətli, vətəni sevmə, millet yo-
lundan can qoyan, sahibsizlərə sahib, köməksizlərə
kömək edən, yetimlərə perveriş verən³⁷ Nâdir heyf a

1. başka 2. hastalığı 3. gündən güne 4. doğru konuşalım 5. yazık 6. eğer 7. şaşırıp 8. anlardınız 9. harcadığın 10. akıl-
sızlaştırıyor 11. çocuğu 12. kavga ettiğinde 13. dilekçe yazsın 14. kanın 15. aynı zamanda 16. selamette kaim 17. cahillik 18.
mümkün değildir 19. ey Allah'ım 20. yazık 21. olgun 22. eşkiyalık, haydutluk 23. düşüncədə, zihniyette 24. yanıldım 25.
kızgınlıqla 26. sapmış, doğru yoldan çıkmış 27. son verən 28. kaide, kanun 29. götürən 30. adamlarının 31. müdahale 32.
konusunda 33. tuzağına 34. masa 35. aslan 36. yardımsız 37. yardım eden

ki, tez qocaldı. İndi düz qırx altı yaşı var. Bununla baxanda altmış sinnde qocaya oxşayırl. Ay zəmanə. Kim deyirdi Nâdir bele tez davadan el çeker? Həzır dava adı gəlende özgələrini göndərir. Axırını Dağıstan davasından sonra çox teğyır tâpıbdır². Doğru devirler: "Söz qılmıdan keskin olar". Heqiqət beledir. Nâinsaf³ şəxslərin sözləri, bi-qeyrət, müftəxir⁴ Xanların büxlü həsədləri Nâdir'e çox tə'sir edibdir. Heydər Xan cəzasına cətdi. Cəfər Xan, Rızâ Xan, Mehəmməd Xan-dövlətin evvelimci adamları şahiddirler ki, Nâdir tâxtıdan baş qaçırtdı, amma indi haman bu şəxslər Nâdir'in bəhəsində qeyri sözlər danışırlar. Deyirlər, güya Nâdir Səfəvi nəslinin elindən səltənəti güc ilə aldı... Xüləsə⁵, bu əxır vaxt Nâdir'in əhvâli xeyli pərişandır, bir boş söz ilə hâlətdən çıxır. Gör iş nə yere çatıbdır* ki, mənəmlə də hirsli danışır, vəhəlonki? mənəmlə xatirimi çox istərdi. Kim bilir- belkə mənəmlə də söz düzəldib deyiblər. (*Fikir. Qapıya tərəf gəlib baxır*). Həyhat⁸, bundan müqəddəm⁹ sübh¹⁰ saat beşdə, altıda işə məşğul olardı, amma indi saat ondur- bu vaxtədək gəlməyir (*Qapıdan baxır*). Yox, gəlir (*Kağızları gətürür*).

Nâdir elində ağaç, şah pəllarında^ hirsli yavaş-yavaş dâxil olur.

EVVELİNCİ GELİŞ

NÂDİR ŞAH. (*Etrafına nəzər yetirir*). MİRZƏ, Dağıstan davasını yazıb qurtarıbsan mı?

MİRZƏ MEHDİ XAN. Xeyr, qible-yi âlemi², qurtarmağa az qalıbdır.

NÂDİR ŞAH. Nəce günə tamamlarlar?

MİRZƏ MEHDİ XAN. Qible-yi âlem, on günün ərzində qurtararam.

NÂDİR ŞAH (*Hirsli*). Yaz, yaz, tez qurtar, mənə ləzımsan (*fikir*)

MİRZƏ MEHDİ XAN. Qible-yi âlem, nə bəhədə?

NÂDİR ŞAH. Bir nəce daxiliyyə işlər var, bir nəce qanunlar var. İstəyirəm yazasan (*fikir*). Evvelə, fikrim budur ki, iki düşməni birləşdirəm, barışdıram.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Qible-yi âlem sağ olsun, anlamıram.

NÂDİR ŞAH (*Acıqlı*). He. He. Elbette, adam demirəm. İki düşməni, yəni iki məzhəb. Nə üçün fikrə gətdin, yoxsa yenə başa düşmürsən^?

MİRZƏ MEHDİ XAN. Bəli, qible-yi âlem. İndi başa düşdüm.

NÂDİR ŞAH. Doğrusu şie, sünni adı eşidə bilmirəm. Gərəkdir bu iki məzhəb birləşsə. Nə səbəb? Mənfəəti nədir? Onları sonra deyərəm.

MİRZƏ MEHDİ HAN. Doğrudur, qible-yi âləmin elində hər şey əsandır¹⁵. Amma... bu iki məzhəbin birləşməyi çətindir.

NÂDİR ŞAH. Mənəmlə elimdə heç bir şey çətindir deyil. İnşallah, hər gâh Allah yar olursa, məqsudimə çataram!¹⁶. Dünən Rızâ Xan'ı göndərdim Axund Molla Eli Ekber'in yanına ki, indidən^ başlasın xalqa nəsihət etməyə. Bu gün gərəkdir cavab gətirə. Vaxta ki, burada xalq hazır oldu, onda Osmanlı'ya yazmalıyam, tâinkii^ö şərt-şürtlərini¹⁹ mənə mə'lum edələr.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Allah xeyir versin.

NÂDİR ŞAH. İkinci fikrim budur-gərəkdir. İncil bizim dilə tərcümə oluna.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Qible-yi âlem. O nə

NÂDİR ŞAH. Dövlətin mənfəəti üçün. Hər pədxahə ləzım gəlir qeyri tayıfanın²⁰ dinini bilsin, tâinki qeyri tayfa ilə dininə müvafiq rəftâr²¹ olsun.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Bəli, qible-yi âlem. Fikriniz gözəl bir fikirdir.

NÂDİR ŞAH. Üçüncü fikrim-mollaların ixtiyarlarını²² azaltmaq... Həsab etmişəm, bir ildə məscidlərdən yeddi milyon manat mənfəət alınır. Həç bilsən- kimlər məsrəf edirlər.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Xeyr, qible-yi âlem.

NÂDİR ŞAH. Mollalar və axundlar²³. Bu pul²⁴ gərəkdir dövlətin xəzinesinə yığılsın, zira ki, xəzində pul olmasa qoşun²⁵ saxlamaq olmaz, qoşun olmasa vətən saxlamaq olmaz. Vətən gədersə, məscid olmasa və belkə din də eldən gəder.

MİRZƏ MEHDİ XAN. Qible-yi âlem. Bəş mollalar nə ilə dâlanacaq etsinlər?

NÂDİR ŞAH. Evvelə- bu qanundan sonra hər tənbel mollalığa qaçmaz. İkinci, mollalığa ləyiq olan şəxslərə, dinə rəvaç verən²⁶ ulemâlara, İslâmın qeyretini çəkən axundlara məvâcib²⁷ edəcəyəm... Esî mətləb budur ki, mollaları öz ixtiyârında qoymamaq. Bir dövlət ki, mollalar ixtiyârında yaşadı, ol dövlətdə tərəqqi²⁸ olmaz. Çünki bir nəce səbəblərə görə molla qismi həmişə²⁹ çalışır ki, xalq qaranlıqda yaşasın... Daha doğrusu, dövlətə dair qanunları bilərə³⁰ ruhanilərdən almaq gərəkdir (*fikir*). Dördüncü fikrim budur: gərəkdir mənəmlə pədxahlığımda fəgir və sâip¹ tâpılmaya,³² megerinki əlsiz, ayaqsızlardan başqa. Bir dövlətin ki, fəqiri, sâili çox oldu, o dövlətin tez puç olmağına ehtimal var. Xüləsə bu minval³³ başımda çox fikirlər var (*fikrə gədir*). Ümidvâram ki, bunlar hamisi düzələ. Bu gün Rızâ Xan'ı gözleyirəm axunddan cavab gətirsin. Gərəkdir ki, gələn ödür.

Rızâ Xan daxil olur.

İKİNCİ GELİŞ

RIZA XAN. Qible-yi âlem, fikrinizin hamisini beyan etdim, amma...

NÂDİR ŞAH (*Acıqlı*). Nəce amma? He, de görüm.

1. benzıyor 2. değışmişdir 3. insafsız 4. övünen 5. kısaca 6. varmışdır 7. halbuki 8. eyvah 9. önce 10. sabah 11. giysisinde 12. âləmin kiblesi 13. sonunda 14. anlamıyor musun? 15. kolaydır 16. isteğime ulaşırım 17. şimdiden 18. öyleki 19. şart-şurtlarını 20. başkalarının 21. uygun hareket etsin 22. imtiyazlarını 23. hocalar 24. para 25. ordu 26. değer veren 27. aylık 28. ilerleme 29. daima 30. tamamıyla 31. dilenci 32. bulunmasın 33. bu suretle

RIZA XAN. Qible-yi âlemin gözəl fikirleri axunda xqş gelmedi.

NÂDİR ŞAH. Xoş gelmedi? men istemirem özünü buraya çağırtdırım, tâinki benim yanımda qorxusundan beli deyib gedende yene öz bildiyini eleye. İndi ki, bele oldu (*ağacı yere vurur*), bu saat de görtüm ne üçün xoş gelmeyir?

RIZA XAN. Qible-yi âlem . Deyir ki- men avamünnasdan² qorxuram, bir söz bu bârede³ damşsam, evimi qaret⁴ ederler.

NÂDİR ŞAH. Ay bîçâre. Canından qorxmur-evindən qorxur. İndi ki, bele oldu (*hirsli*) bu saat gedib buyruq verersen başını kessinler. Dinerexne⁵ salan mollaların perestârı⁶ olan Süleyman Xan'ı hebse salsınlar, (*hirslenib ayağa durur- kirşinden da-*

nışa- bilmir, ağacı yere vurur). Durma, bu saat padşah buyruğuna emel et. (*Rıza Xan çıxır*). Mirze, bu saat sultana kağız yaz ki, men xahiş? edirem umumi xeyirden öteri iki mezheb birleşe, eşitdin? (*Ağacı yere vurur*). Men göstereyim o mel'un⁸ müftexorlara.

MİRZE MEHDİ XAN. Beçesm. (*Nâdir Şah çıxır*). Beli az, düşmen vardı. İndi mollalar. Bunların qabağmda⁹ dayanmaq mı olar? bundan müqeddem¹⁰ yene menden söz eşidirdi, amma indi artıq söz danışmaq olmayır. İnsâfen başındaki fikirler ne gözəl fikirlərdir, ne gözəl qanunlardır. Bunlar hamisi dinperestlik ve milletperestlik nişaneleridir. Amma heyfall, anlamayırlar... 1899

BEDİİ NESRİ

BAHADIR VE SONA

(Roman)

KONU: Romanda Azerî Türk'ü, universitet telebesi Bahadır Ermeni qızı Sona'nın me-hebbet macerası təsvir edilir. Bahadır ve onun meslek dostu Sultan öz milletlerini, dinlerini ürekdən sevirler, milleti ireli aparmaq üçün yollar arayırlar. Lâkin Rus təhsili alanların da ek-seriyyetinin savadsızlar^{*2} kimi milletin qayğı ve problemlərindən uzaq olduqlarını, Batı me-deniyyetinin yalnız zahiri cehetlərinə yiyələndiklərini aşkâr³ çıxarırlar. Bu fonda Bahadır Sona'nın simasında⁴ özünə yeni bir meslek dostu tâpır. Lakin dini fərqlər onların biri-birinə qovuşmalarına imkân vermir. Bahadır özünü öldürür, Sona delixânaya⁵ düşür.

Bu sözlərdən sonra qapı açılıb t'e-rifi âsimânalö bülend olmuşu? nazenin[^] dâxil oldu. Men ayağa durub baş eydim, sonra biri-birimizə el verdik. Qız meğrurluqla baxdı, bununla bele men dedim:

-Çox şâdami⁹ ki, Müselmanda da sizin kimi qızlar var.

Menim bu sözlərimə "mersi" deyib başladı mənimlə Rusça danışmağa²⁰.

-Yaxşı, sonra?

-Daha ne sonra? Beh'²¹, bununla söhbəti baş-ladıq. Men Türkçə sual edirdim, qız mənə Rusça cavab verirdi. Qız mənimlə danışdıqca er-övret biri-birinə baxıb lezzət aparırdı. Mənim "Elmlərdən hansı²² xoşunuza gəlir?" sualıma qız "Fıreng dili" deyib menden soruşdu: "Siz Fırengçə bilirsiniz mi?". Cavab verdim ki, beli. Qız başladı söhbəti Fırengçə. Bir az söhbətdən sonra zarafatca²³ Fıreng dilində soruşdum ki, erə getmək istəyir mi və ne meslek sahibinə getmək istəyir? Cavab verdi ki, "Hamıdan artıq efsere²⁴". Bu sözlərdən sonra başımda od parıldadı. Çünki bunlar ilə dost olmamışdan mü-qəddem²⁵ oxumuş Tiflis qızlarınm bâresində çox şey eşitmişdim və qız bu sözləri deyəndən sonra daha şekkimi²⁶ qalmadı. Mənim sözüme:

-Doğrudur, bizim qızlar oxuyurlar, amma ge-lecek zindegânlığa²⁷ da gerek hazırlaşsınlar, yinə uşaqlara tərbiyə vermək, ev işlərini görmək gelecek ananın borcudur.

Anası cavab verdi ki, xeyr, bizim qız elini isti sudan soyuq²⁸ suya vurmaz. Erə verəndə ele

adama verəcəyəm ki, evdə heç bir şey etməsin. Uşaqlardan öteri ayrı qulluqçu saxlasın²⁹, ev iş-lərindən öteri də bir ayrısını. Qızı da anasının sözlərini təsdiq edəndə doğrusu mən sebr etmədim, hazırlaşdım getməyə, ancaq gâh övretin, gâh erin-nin t'e-rifi mənə bîixtiyar³⁰ saxlayırdı. Axırda fursət tâpı³¹ dedim: "Siz gerek çalışsınız ki- qeyriler də qızlarını oxumağa versinlər, ona görə lâzımdır ki, onlarla elaqəniz ola, tâ qızımız tərbiyəsini görüb onlar da qızlarını qoyalar oxumağa". Gör övret mənə ne cavab verdi: "Biz, -dedi- doğrusu hər adamlarla oturmaq durabilirik. Qızım da bu vaxtadək Tiflis'də heç bir qızla dostluq edə bilmir. Ondan öteri³² ki, onlar ne oturmaqlarını bilirler, ne durmaqlarını. Və bir də lâyiq deyil ki, bele mē-deniyyetli qız ele adamlarla durub-otursun".

Axırda mənim: "-Türkçə yazmaq, oxumaq bilirsiniz mi?" suahma qız cavab verdi ki, "Türk dili nedir ki- ona gözəl vaxtımı çürüdəm və neyə lâzımdır?... " Bu sözlər mənim qanımı dahi xerab elədi, davam getirə bilmədim, xudahâfiz³³ deyib çıxdım.

Sultan bu sözlərdən sonra Bahadır'a baxıb onun bu bârede³⁴ sözünü gözledi:

-Bes³⁵ bele. -Bahadır fikrə gedib dedi. -Gör bir şən özün Türk qızı olasan, öz dilini Beynəməyəsən. Özün Türk övretmə olasan- 20 il bundan müqeddem sadə Türk külfətindən³⁶ çıxasan, indi... Türk qızları ancaq efsərə getməkdən və fıreng dilini bilməkdən öteri və öz dilini, milletini düşmən tutmaqdan öteri mē-deniyyetinin dalınca³⁷ gedirlərsə, heç getməsələr

1. kendini 2. halktan 3. konuda 4. talan 5. kötülük 6. dalkavuk 7. temenni 8. lanet olan 9. önünde 10. onca 11. yazık ki 12. cahiller 13. açığa 14. çehresinde 15. tımarhane 16. gökyüzüne 17. yükselmiş 18. güzel 19. mutluluk 20. konuşmaya 21. evet 22. hangisi 23. nazikçe 24. zabite 25. önce 26. şüphem 27. hayata 28. soğuk 29. hizmetçi tutsun 30. gayri ihtiyari 31. bulup 32. ötürü 33. Allah kerim 34. konuda 35. veter 36. Kişiliğinden 37. arkasınca

yaxşıdır. Bahadır fikre gedib durdu otaqda gezmeye.

-Bele fikirde, -Sultan başladı,- bir bu qız deyil. Tifliş'de ve qeyri yerlərdə oxumuş qızların ekseril me- işete¹ ve zindegânlığa bu tövr baxırlar. Sultan sözünü qurtanb Bahadır'a nezer yetirdi. Bahadır'ı ise Sultan'ın sözləri derinden-derin fikre apardı. Bahadır öz Sona'sını yâdına salıb "-Aferin, millet." -dedi. Sultan bunun sözlərini yaxşı3 başa düşmeyib4 dedi:

-Ah, milletin evi ymlıbdır. Her milletin qabağa getməyinə bâis evvel övretidir. İndi bu tövr nezerli qızlardan biz ne gözleyək? Bunlar gelecekdə ana ola- caqlar. Bîcâre Türk balalarına ne terbiyə verecekler? Elbette, uşaqlar temiz olacaqlar, her bir edebi öy- renecekler, bilecekler, dans öyrenecekler, Firengce donquldanacaqlar5, amma öz dillərini neinki bil- meyecekler və hətta istemeyecekler bilsinlər? Çünkü Türk "Madonnaları" terbiyəni ele verecekler.

-Beli -Bahadır cavab verdi. -Bir dilin qədrini millet o vaxt bilir ki, hamam dilde yazılan inşalara

milletin hem bedenine, ve hem ruhuna terbiyə vere. Ve bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili telim⁶ verənlərdə qeyret, insaf ola. Mekteblərimizə baxırsan,yüz ildən qalma qayda-qanunla8 dərş ve- rirlər... İnşa yazılarımıza baxırsan "elfazlar⁹" o qeder gözlərini kor edib ki, esil meqsüdi yaddan10 unudublar. Ve bir neçəsi dahi öz hissiyyatını qeyri dilde qələmə getirir. Bunlardan sual etməli ki- ey aqlını ne yere serf etmək bilməyən bîcâreler. "Hi- tayi millet üçün Türk dilində yazmağın ne men- feeti?" Hekim azararı görə gerek dava versin. Yoxsa bu meymun¹¹ eməlini sevenlər fikir edilər ki, öz bime'na, puç yazdıqları inşalar her iki tərəfdən aferin alsınlar... Nâxoşun ruhunu təmizləməkdənsə qarını təmizləyirlər. Yazdığımız inşalara bu yazıq miltətdən aferin gözleməyin. Çünkü millet ne qeder kor olmuş olsa, başına deyən toppuzu hiss edir.

Bu sözlərdən sonra Bahadır Bey ah edib fikre getdi...

1896

MAKALELERİ

TEATR BARESİNDE BİR NECE SÖZ

(Makale və Nitqləri. C. I. Bakı-1971)

Komediya-Yunan sözüdür. Qedim13 vaxtlarda komediyanı Yunanlar gülüş üçün çıxardırlardı. (Her bayram günü camaat seherin kenarına cem olub vaxtlarını xoş keçirməkdən ötrü cürbecürü4 mezeli şeylər çıxardırlardı). Bu âxır vaxtda komediya çıxarmaqdan esil meqsəd terbiyədir. İnsan çox vaxt öz zindegânlığında15 özünün və qeyri şəxsin qü- süratını16 görmür və yâinki hiss etmir. Amma komediya çıxardanda bunların hamısını17 yaxşısını18 yamandan! seçir və mümkün olan qeder çalışır ki, yaman sifətləri özündən redd etsin. Bizim Mü- selman arkadaşlarımız teatra çox da heves etməyib fikir edilər ki, o komediya ki, oynanılır, ancaq gülüş üçündür. Bu fikirde olanlar çox sehv edirlər, çünkü komediya zindegânlığın âyinesidir. Biz teatrda öz qüsuratımızı görüb, elbette, çalışırıq ki, özümüzü yaxşı adamlara oxşadaq və pis adamlardan kenar olaq. Teatr böyükler üçün bir növ məkəbdir. Nece ki, uşaqlar məkəbdə gözəl şeylər exz edirlər, elece de bizlər teatrdan gözəl sifətlər exz edirik.

Bu günkü teatrın iki nef'i var: evvela budur ki, nece ki, qabaqda zikr olundu, zindegânlığımızda olan qüsuratı göstərir... Teatrımızın ikinci menfeeti budur ki, bundan yığılan pul bu il xerc olunacaq Müselman uşaqları üçün bir məkəb binası qoy- mağa. Me'lum ola ki, her cend23 bir zaman dünyevî elmlər Müselman arasında intişâr tâpmiş24 ise de, sonradan bir nece səbəblərə görə elmimiz elden çıxıb yavaş-yavaş insanın ruhunu və bedenini sa- lamət saxlayan25 şeylərdən iraq düşüb indi zelâletdə bulunuruq26. Tevârixə27 nezer etsəniz, ye'ni keçən miltətlərin baresində oxusanız, yeqîn edersiniz28 ki- heç bir miltət qılmc ve tüfəng ile qa-

bağa getməyibdir29. Hansı miltət ki, qabağa gedib tərəqqi edibdir ancaq elmin gücünə xoşbəxt olub- dur. Amma o miltət ki; ümidini qılmcə bağlayıb, hənizə³⁰ zelâletdə bulunubdur. Hənizə zelâletdə qal- mış miltətlərdən biri de bizim Müselman miltətidir. Bir dürüst nezer edək bizim zindegânlığımıza. Oğur- luq31, quldurluq32, adam öldürmək və cürbecür yaman hərəkətlər bizdən baş verir.

Doğrudur, bu tövr bedbextlik hər miltətin ara- sında olubdur, ancaq onlar bizdən tez başa düşüb elmin dəlincə3 gediblər və zülmetdən xilâs olub34 işığığa³⁵ düşüblər. Amma biz hele qəflet yuxusuna mübtəla olmuşuq.

Heç ata-ana istərler mi uşaqları bedbext ol- sunlar? Heç istəmez ki, oğlu qazamatda36 illərlə çü- rüsün. Amma çifayda37 bunların hamısını görürük və gözlerimizdən qanlı yaşlar tökülür. Bes lâzım gəlmir mi ki, bu dərđin dərmanını tâpaq? Ne vax- tədək qoca ata-analarımız sudlara düşəcəkler? Günah kimdədir? Beyem38 günah qazamatda çü- rüyən uşaqlarımızdadır? Xayı. Günah özü- müzdedir. Vaxtında lâzım olan terbiyəni verməyib öz elimizlə uşaqlarımızı oda yandırırıq. Bes bu bil- bile ne üçün uşaqlarımıza ele pərveriş39 verməyirik ki, nadanlığın40 elində xilâs olsunlar?

Nece verək terbiyə? Halbuki özümüzde lâzım olan terbiyə yoxdur. Beli, gerekdir biz özümüz uşaqlarımıza lâzım olan terbiyə verək, ta onlar da gelecekdə öz uşaqlarını cürbecür belâlardan sax- lasınlar. Terbiyə dexi ancaq elmin gücünə olar. Ona görə gerekdir məkəblərimiz ola. Hezârat41; gene təkrar edirəm, məkəb, məkəb. Bizi ancaq məkəb nâdanlıqdan xilâs edəbilər.

1899

1. çoğunluğu 2. keçimə 3. iyi 4. anlamayıp 5. söylənecekler 6. eserlər 7. öğrətenlərdə 8. kaide-kanunla 9. sözlər 10. hatırdan 11. dərde 12. maymun 13. eski 14. çeşitli 15. hayatında 16. kusurlarını 17. hepsinin 18. iyisini 19. kötüdən 20. yamlmıyorlar 21. benzətelim 22. alırız 23. hər ne kadar 24. yayılmış 25. koruyan 26. zəlif olmuşuz 27. tarixlərə 28. anlırsınız 29. iləri gət- memiştir 30. hər zaman 31. hırsızlık 32. eşkiyalik 33. arkasından 34. kurtuluş 35. aydınlığa 36. cezaevinde 37. ne fayda 38. meğər 39. terbiyə, eğitim 40. cahillığın, kabahğin 41. efəndilər, böyükler

İDİLBOYU TATARI

Keçen günler umum Rusiya'da yaşayan Müselmanların mühüm bir milli bayramları Qafqazlılar üçün sessiz-semirsizi keçdi. İdil boyu yaşayan Tatar qardaşlarımız Tatar metbuatının² on yıllık bayramını yaptılar. Feqet bele bir eziz milli bayram nedense sessiz, qurultusuz keçdi. Bir terefdən buna efsüs edirik³, çünki metbuatın on illik bayramını bütün Rusiya'da yaşayan Müselmanlar lâyiqince bayram etmediler. Ye'ni bu umum Müselmanların bayramı olduğu halda hamı* bir qüvvetde onu hiss etmedi, böyle bayramlara bir nece ay müqeddem⁵ hazırlaşmaq gerekdir, müeyyen bir yer, müeyyen bir vaxt te'yin etmək gerekdir.

Doğrudur, on il ömür metbuatımız heyatında uzun bir ömür deyilsə de, bununla bele yüz illerle lâl⁶ yaşanmış bir milletin on ilde açılmış dilinin meyvesini görmək və hiss etmək lâzımdır.

Diğər terefdən, Tatarların gürültüsüz bayram etmesine men teccüb etməm⁷ ve Tatarlara yaraşan bir hareketdir; bunlar çağırmaq, bağırmaq şevmirler, bunlar İdil boyunda yaşayıb da, güya İdil'den terbiyə almışlar. Bir baxınız, diqqet ediniz İdil çayına. İdil heqiqetde axırsa da, Gur çay kimi qıjıldamayır⁸, gurıldamayır[^], köpüklenmeyir, sessiz, semirsiz, böyük, geniş, mülayim, gözəl, meğrur İdil müdâm^W hareketde bulunur, bu mülayimi ¹, sessiz İdil milyonlarca insanlara heyat vermekte iken böyük bir deryanın en böyük və gerekli bir damarı da hesab olunmaqdadır.

İşte Tatarlar da bu on illik erzinde müdâm hareketde bulunub sessiz-semersiz milyonlara me'nevi bir heyat vermekte olub bütün Rusiya İslamlarının böyük istiğbalının işıqlı bir hissəsi ve hisslı bir damarı hesabmdadır.

İdil hamarı², mülayimdir, yavaş-yavaş axıb da geniş simasını hamı üçün açıbdır.

Ah, bu Tatar milletinin sinisini bilirsiniz mi? Paraxod İdil'in sinisini yarıb gederken özünden sonra bir iz qoyur mu?

Tatar sinisine, çox miller uzandı. İlimskiler bu sinini yarmaq istediler, bu sîneye çoxlu oxlar vurdular, feqet İdil'in sinisi müdâm hamar qalarken bir yol tutub hezin-hezin axan kimi Tatar sinisi de yüz illerle dehşetli sedâmelerelS davam edib teğyir tapmamış⁴, idil gözeldir. İdil ne gözelliğe bir çay olmağını görmək isteyirsiniz ise İdil boyu seyahet ediniz. İdil'e, Jiguli dağlarından baxınız. Ah, ne gözəl menzere. Tatar milletini bilmək üçün Tatarlar arasında yaşamaq gerekdir, bunlara yavuuq¹⁵ gediniz, ruhlarını oxuyub anlayınız, düşününüz, tarixi neğmelerini eşidiniz, o vaxt Tatar ne gözəl bir millet olduğunu hiss edersiniz. Doğruluq insanda gözəl sifet ise bu gözəl sifeti Tatarlarda görersiniz. Öz arasında yaşayıb terbiye tapmış Tatar yalan bilmez desek de yararlıo.

İdil meğrurdur, milyonlarca insana yem verib de besleyir, qabağmda¹⁷ heç bir şey davam etmiyir, açıb-daşır, tutduğu bir yol ile gedir.

İlimskilerin, Pobednosovların zehirli oxlarına yüz illerle davam edib de milliyyetlerini bu vax-tadek mühafize eden Tatar milleti meğrur olmasın mı? Yoxsa deyeceksiniz: milliyyetlerini mühafize edib de tereqqi yolundan uzaq düşdüler? Yox. Min defe yox. Yirmi qraduslu soyuq qışda İdil kenarına gedersiniz ise böyük, geniş İdil'i görmezsiniz, bütün İdil qalm, buzlu buxoyl¹⁸ ile saxlanıb, üstü qalm, yumşaq qar ile örtülüb. İdil ne olduğunu bilmeyen bir şexs böyle bir vaxtda İdil'in böyük, geniş bir çay olduğunu da bilmeyecekdir.

Feqet qış qeder, bütün dünyaya can veren yaz geler. İdil tamam gözelliği ile buzlu qarm berk⁹ buxovundan xilâs olub qarın altından çıxar ve gene de meğrur her terefe baxar, baxıb da dâimi kirdarını²⁰ bildirer.

Öyle de Tatarların heyatı-1905-ci iledek Tatar milleti İlimskilerin buxovları altında saxlanıb qar evezine²¹ üstlerine ağ kefer çekilmişdi.

Tatarların kirdâr-ı bedeni, ruh-i hissiyyatı, bütün heyatı bu kefenin altında hezin-hezin nefes alırdı. Zahirde İdil qış fesli²² müveqqet²³, cansız, hereketsiz nezere gelen kimi Tatar milleti de zahirde me'nasız bir heyat sürmekte bulunurdular. İdil öz baharını gözleyen kimi Tatar milleti de kendi "baharını" gözleyirdi.

1905-ci ilde "bahar" geldi. İlimskilerin gelemleri sindi²⁴, ağızları yumuldu, illerle besledikleri acı, zehirli vicdansız fikirləri mehv oldu. Tatar buxovundan biraz xilâs olub kim ve ne olduğunu gösterdi ve gösterir-Tatar tereqqiden qaçmayırdı. Feqet Tatarlıq mehv olmağından qaçardı.

Tatar yaşamaq isteyirdi, ölmək istemirdi, Tatar töhfelerini²⁵ meydana getirmek isteyirdi.

Eceba, Tatarların Rusiya'ya gelmevləri Rusiya'nın tereqqisine mane olduğu iddia edilirse (keçenlerde Bakü'de İeksiya²⁶ oxuyan bir nefer Rusiya'nın medeniyyetce geride qalmasına olan sebebler cümlesinden biri olaraq bele bir iddiada bulunmuşdu) bu yüz illerde Rusiya Tatarlara hankı bir tereqqi²⁷ yolu gösterdi? Bir milletin milliyyetini, hüququnu mehdûd etmek²⁸, atababasını unut-durmaq, bütün heyatını min illerle qar altında sax-lamaq tereqqi yolu mu?

Yox, Tatar tereqqiden qaçmayır. Tatar'ın beyni yüz illerle qaplanıb qalıb da, hissli üreyi dâim döyünmektedir, hüquqi pâyimal²⁹ olmuşdursa da, istiğbâl seadetdedir.

Budur, hazır gözeçarpan heqiqet. Zaqaqaz Müselmanları yirmi il bundan müqeddem³⁰ "tereqqi" yolunu qebul ediblerse de, indi Tatarlardan qeri qalmaqlarını da anlayır ve düşünürler...

1. sessiz-sedasz 2. basınının 3. üzülüyoruz 4. herkes 5. önce 6. suskun, dilsiz 7. şaşmıyorum 8. çağlamıyor 9. coşmuyor 10. devamlı 11. yumuşak başlı 12. düz 13. vuruşlara 14. değişmemiş 15. yakın, dost 16. doğru olur, yaraşır 17. önünde 18. bukağı 19. sert 20. kabiliyetin 21. yerine 22. mevsim 23. geçici bir süre 24. kırıldı 25. semere 26. tıp 27. ilerleme 28. sınırlandırmak 29. ayaklar altına alınmış 30. önce

İDİL ÇAYI
(c. I, s. 106-109)

Ne gözeldir bu İdil çayı. Hacıterxan dairesinde bu çay daha gözəl nezere gelir. Bu dairede bina çaymı, ya bir uzun göl, ya bir deniz desek de yaraşır. Heqiqet, çay axar suya deyirik, deyilmi? Hacıterxan dairesinde onun haraya axmasını ancaq su üzünde üzen taxta parçalarından, samandan ve qeyri suda üzen şeylerden bilmək mümkündür.

İdil, heqiqet axırsa da, Kür və Terek kimi qıjıldamır, küyüldəmir, köpüklenmir. Sessiz-semirsiz, böyük geniş, hamar, gözəl, mülayim, meğrur İdil müdam hərəkətdə bulunursa da, gah vaxt suyun üzündə şışeden yapılmış köprü kimi nezere gelir. İdil bu haletdə xüsusən gecə Ay ışığında daha ziyadə gözəl görünür. Ay ışığında suyun nazik, nezəkətli xırdaca lepeləri¹ üreyi saf, ruhu təmiz, tamam vücudu mehbəbətə dolmuş bir gözəlin şefqətli, mehriban gözəlinə benzeyir. Bu gümüş şefəqli lepeciklərə diqqət ilə baxımız: biri batır əvezinə bir qeyrisi şeteqlənir, güya utancaq bir gözəl gah size baxır, gah yere...

Ah bu gözəldə olan nezəkət, mehbəbət, hissiyat hansı bir əzadə olublar? Belə bir gözəllərə diqqət ediniz: sizi sözsüz də'vət edir, sizi dünya meşəqqətindən, müdam müharibədən bir neçə saat xilas etmək istəyir. Siz gedirsiniz, yaşıl ot üzərində əyləşib gah buludsuz göyə baxırınsınız, gah bu Ox kirpikli gözəllərə. Sözsüz, fe'lsiz biri-birinizi düşünürsünüz, geyri bir haletdə bulunmağınızı hissedirsiniz...

Belə bir haletdə dünya meşətini, saatda qəlbini pozan, qanmızı xarab edən işləri bilmerre unudursunuz, unudub da "eçeba, bu halet, bu lezzət nə üçün həmişə müyesser deyil?" deyib fikrə gedirsiniz...

Bu gümüş şefəqli nazik lepeciklər də sizi mehbəbət ələminə də'vət edir. Bunlar güya deyirlər: bəsdır² meşəqqətdə, zahmətdə bulunduğunuz. Tamam gün xidmətdə bulunan e'zaları rahat ediniz, mehbəbət nə olmağı düşününüz.

Ah, nə gözəl mənzərə. Nə gözəl ələm. Diqqət ilə baxıb da qulaq asınız: bu nazik lepeciklər nələri söyləyirlər? Neçə şirin neğmələri oxuyurlar... Ana balasını "layla bala, layla" sözləri ilə rahat edir. deyilmi? Siz də gerdişi³ sevirsiniz isə haman laylanı bu tepeciklərdən eşidirsiniz...

Üreyiniz aramla döyünür, ruhunuz artıq dərəcədə lezzətdə bulunurken, fikrə edirsiniz: eçeba, başımda tam gün dolanan qara fikirlər, üreyimi hər saatda iztirabə salan işlər harada qaldılar?

Tamam vücudunuz ilə gerdişə tabe olub da öz-özünü dəyirsiniz: mən sevirem, mən hamını sevirem.

Canlı, cansız şeylər, bu oturduğum qayıq, bu qayığım dörd ətrafımdakı balaca lepeciklər, bunlara işıq salan Ay, o üstümdə batan yıldızlar, o kənardə gəzən heyvanlar, bu heyvanlara sahib olan

insanlar, bunlar hamisi güya mənim mehbəbətini tələb edirlər.

Fəqət bir az keçmir, gördüyünüz və mehbəbət bağladığınız mənzərə təğyir tapiri odur böyük bir paroxod⁵ "tappıldaya-tappıldaya" var gücü ilə gedir, gedir də Edilin hamar⁶ üzünü çaxnaşdırır⁷.

Zorba lepelər paroxodun hər iki tərəfindən "şşş" sesləri ilə bir birlərini qovurlar. Rastlarına gələn ufacıq qayıqları "ölüm çanaqlarının" ucundan bir neçə ersin yuxarı tullayırlar⁸. Dağın başından bir uçuruma düşən şey kimi balıqçılar bu ölüm çanaqlarında gah yuxarı qalxırlar, gah birdən quyaya bənzər iki lepe arasına düşürlər. Fikir edirsən: budur qayıqçılar hazır suya qerq olacaqlar. Mənzərənin belə bir təğyir tapmağı halımızı bütöün dəyişir, size layla və'd edən tepeciklərin əvezinə zorba, dəhşətli, hirsli lepelər, paroxodun suyu yarıb iti gətməyi, balıqçıların təhlükəli halları, ses, gurultu, fısıltı sizi ələmi-rö'yadən gənə meşəqqət ələminə salırlar, gənə eski fikirlər, gənə muharibə, gənə həyatı hifz edərkən həyatı puç etmək, gənə də tereqqi-tənezzül, büğz, həsəd, kızıb, gənə də qanlı yaşlar, şad, xürrem qəhqəhələr, gənə də açlarından quru yerdə zarzar edib can verənlər-qaz etilə plov yeyib qu balıq üstündə istirahət edənlər gənə millət naminə işləyib milləti satanlar...

Ah, gözəl İdil. Mən bu fikirlərdən bir neçə saat azad olmaq istədim, ruhum, bədənim, bəydim təbii yornuq istərkən mən sənin nazik, nezəkətli lepeciklərinə pənah gətirdimio... Sən?

EL HEYATININ SEADƏTİ ELDEN ASILIDIR
(c.I,s.149-150)

Gecələr yorgana bürünmüş, quru yerdə dükənlər qabağında növbələrdə yatanları gördünüz; gündüzlər uşaqlarını evdə sahibsiz qoyub üç-dörd girvenkel² kartof³ üçün yüz, iki yüz növbədə duran arvadları hazırda görməkdesiniz. Fəqət bu küçədə⁴ yuxulayanların, bu növbədə duran arvadların evlərindən, bu evlərdə tökülən qanlı yaşlardan, acliqdən mərəz tutmuş şam kimi eriyən çılpaq bədənərdən, körpə balaların dadsız, südsüz ana emçəklerini hirsle biraşib bağırmaqlarından xəbəriniz yoxdur zənn edirem.

Bəs bunların istiqbalım nəzərə alırsınız? Bir gün çörək tapıb iki gün çörəksiz qalanlar, heftələr ilə et görməyib, suya quru çörək doğrayıb doğramac ilə gün keçirənlər, bu ana südüne məhrum qalıb çay-çörək ilə boy atan balaca uşaqlar, bu hələ dünya üzünü görməyən, ac analar qarınımda bəslənən balalar. Bunu da düşünürsünüz mü?

"Sağlam bədəndə sağlam ruh olar". Hazır bu yemək-içmək ilə, bu dolanacaq⁵ ilə sağlam bədən meydana gətirmək mümkündür mü?

Boy atan uşağın bədənini müəyyən eczalara möhtacdır. Körpənin sümüyülö və bunun bə-

1. dalğa 2. yətər 3. gidişat, məvcud durum, vəziyyət 4. dəğişmək, dəğişim gətirmək 5. buharlı gəmi 6. uyuklu 7. qarışmaq 8. atar, fırlatır 9. yerinə 10. sığınmaq 11. sıra, kuyruk 12. bir ağırlıq ölçüsü 13. patates 14. sokak 15. eəlir səviyyəsi, gəçinmə, əsas gəlir 16. kəmiği

kişmeyi üçün ana südünde müeyyen eczalar lazımdır. Çolaq, eyriqç, eyriqol, eyribel, bütün bedenden zeif, vezli, veremli, bir gün yaxşı on beş gün baş ağrısından yer tapmayan uşaqlardan ne gözleye bilerik? Mektebe, senete yaramayan bu zavallı millet balaları camaatın hansı işine yarayacaqlar?

Davasız, müdam naxoş, ağırlardan ah-zar eden bir bedende, eceba sağlam ruh ola bilermi?

Bunların hamısı ne zere aldıqda ve düşündükde umumi camaatın ve ya bir milletin ve ya bir dövlətin istiqbalı haqqında "peyğəmbərlik" etmək de çətin deyil. Siz deyə bilersiniz ki, bu müveqətdir, müharibənin semeresidir, müharibədən müqəddem² bu heyecanlıq yox idi. Şeksiz³, muharibə böyük rollar oynadı, oynayıb da görmediyimiz, daha doğrusu, görmək, eşitmək istemediyimiz yaraları, naleləri indi gözümüz ilə gördük, eşitdik. Müharibədən müqəddem zirzemilerde⁴ aclıqdan can verenlər indi küçələrdə can verirlər. Müharibədən müqəddem heftələrlə xörek tapmayan analar yaman havalı qaranlıq yerdə yene de şit-küt uşaq doğurdular və bəsləyirdilər. Feqət bir görmürdük və görmək istemirdik.

Bu fəgır, kasıb zəhmətkeşlər həm müharibədən müqəddem və həm muharibə içərisində həmişə zillətdə, meşəqətdə yaşayıb yoxsulluqda tərbiyə tapırdılar və bu yaşayışın, bu tərbiyənin semeresini görmək istəyən görür idi və bunun elacını arayırdı.

Feqət ne dövlət, ne bu zəhmətkeşlərin qəbarlılıqları ilə para toplayan sərmeyədarlar və ne də Allah yoluna həmişə dəvət edən ruhanilər bunların zəlaletdən, qaranlıqdan xilas olmaları üçün bir yol açmırdılar.

Yene nicat yolu arayan fəhle⁷, zəhmətkeş oldu. Özü öz dərdinə elac tapdı. İnsafsız "hürümçəklərdən" xilas olmaq⁸ üçün fəqərə zəhmətkeşlər toplaşdı bir ittifaq düzəldilər...

AVROPA FİKRİNDE VE HEY ATINDA MÜDAM İNQILAB

{el, s.184-186}

Avropa heyatında və fikrinde mürurla⁹ inqilab çoxdan görünməkdədir. Zamaniki ruhanilərin təsiri altında yaşayan hökumət öz yerini ağılı tələb etdiyi qanunlarla meydana gələn siyasi hökumətə tapşırıldı. Zamaniki din və ağıl hər biri müstəqil yaşamağa başladı, insan qarışıq qaranlıq, pərdəli heyatın mənasını düşünüb inqilaba yol açdı. Bu inqilabın meydana gəlməsinə neinki maddi, siyasi, hüquqi məsələlər səbəb oldu; xeyr, bunlar istənilirdi, bunlara yerləşdirildi! İ. Feqət esil səbəb, yəni inqilabı meydana gətirən qüvvə Avropa heyatının təgəyir-təbdil tapmağına¹² yol açan bir şey

varsə, o da həqiqətə nəhaqdan seçən, doğrusu yalandan ayıran insana məxsus düşüncəyə olubdur.

Həqiqi heyat nə olduğunu arayan bu düşüncəyə insanın yerinə, onun yaradıcı qüvvəsinə xüsusi bir yol açdı və insan bəresində³ bu vəxtədək cari olan təsvür bütünü dəyişildi, yəni "insan kime dəyərlər" məsələsi qeyri bir nöqtəyə nezerlə meydana qoyuldu.

Məsələn, katolik məzəbənin təsvürünə insan "müqəddəs" bir zət hesab olunurdu, yəni insan dünyanın hər bir şeyindən el çəkib razıniyəyə məşğul olmalı idi...

Həmin bu məsələdə Misir dərvişləri daha artacaq irəli gətirdilər. Onların tamam ömürlərində gördükləri iş bundan ibarət idi: quru ağacı quma basdırırdılar və hər gün suvarırdılar. Bunların bu tövr hərəkətləri, elbəttə, insanlara bir mənfəət vermirdi; çünki ağac bitmirdi və meyvə gətirmirdi. Bununla belə öz ələmlərində müqəddəslik dərəcəsinə çatmaq üçün bu da bir yol, bir vəsətə idi. Həqiqət, hazırda biz bir şeyi başlayanda evvel öz şəxsi xeyrimizi nəzərdə tuturuq; onra bizim gördüyümüz işlərdən qeyriliyi də mənfəətberdar olurlar. Demək ki, başladığımız işdən ibtidə, biz maddi mənfəət gözleyirik, yəni bir işin meydana gəlməsinə cismani tələblərimizə yol verib digər tərəfdən şüurla ruhumuz unudular. Misir dərvişlərinin quma quru ağac sancıb¹⁴ hər gün sulamaları insanlığa heç bir cəhətdən mənfəət vermirdi. Bununla belə dərvişlər bir cəhətdən məqsədlərinə çatmaq üçün yollarını asan edirdilər; bunlar "insan müqəddəs bir zətdir" idealına yerləşərkən quru ağacı gündə sulayıb ondan özliyi üçün bir mənfəət gözlemirlər, nəfslərini mürurla öldürürkən, ruhlarını bir yola qüvvətləndirirdilər və "müqəddəsliyə" çatmaq üçün bu yolla özliyinə tərbiyə verirdilər.

İnsanın fəlsəfəsi buna əlverişli, kifayət edən bilmezdi. Keçinecəyini təbiətdən asılı gören insan hər addımında həmin təbiətə mübarizədə⁵ olarkən qeyri bir yolla heyatını sürməyə məcbur idi.

Evvel Kalvin və daha sonra Darvinin dili ilə insan "mən bu təbiətdən yaranmışam" dedi. Quru ağacı gündə sulamaqla nəfsinə mürurla boğmağa çalışıb müqəddəsliyə çatmaq istəyən insan bütünü dəyişirdi.

Bunu hər tərəfdən çağırırdılar: yer, göy, hava güya buna deyirdilər-biz sənin üçün yaranmışıq, bizdəki gizli xəzinəni ara, tap. Heç bir şeylə işi olmaq isteməyən insan təbiətin səsinə eşidib "müqəddəslikdən" el çəkdi, ixtiraçı, yaradıcı olmaq istədi və oldu da. İnsanın fikrinə belə bir inqilabı katolik məzəbində protestantlar emelə gətirdilər. İndi tek bir "müqəddəslik" dalınca gətməyib iş arayırlar və həmin işdən insan özü üçün və özü kimilər üçün qanun düzəltməyə başlayır. Feqət bir qanun ki, həm özü və həm də özü kimiləri həmin qanunun gücü ilə hürriyyət yaşasın və siyasi məsələlərdə özü iştirak etsin, hüquqi cəhətdən hamını birləşdirsin.

1. hepsi, tamamı 2. evvel 3. şübhəsiz 4. mahzen, bodrum, zindan 5. yemək 6. nasırlı 7. işçi 8. kurtulmaq 9. yenilik, yenilənme 10. havale etmək 11. yönəlmək 12. dəyişim keçirmək 13. haqqında 14. dikmək, saplamak 15. mücadele

Demek olar ki, Avropada insanın fikrini bu dereceye çatdırıran, ye'ni bele bir eqideye tez yol açan seksiz, Fransanın qeyyumu Napoleon oldu.

Napoleonun hereketi ve müharibeleri bu eqideni daha artıq güvvetlendirib tarixin mürurla meydana getireceyini Napoleonun orduları bunu daha tez bir açdı.

Dünen qılinc, xencerle biri-birine hücum edenler bu gün "hamımız tebietin uşaqlarıyıq" şuan ile, eqidesi ile biri-birine el uzatdılar. Din, mezheb, milliyet meseleleri perdelendi, insanın ağılı qeyri bir yolla herekete başladı, içtima ile düzeldilmiş qanun Avropalıların kirdarımı qeyri bir arxla axmağa mecbur etdi: müharibeyle ve teze yerler almağa işlenen kirdarın meydanı daraldı. Ruh, ucaldı, balaca milletlerin hüquqları nezere alındı. Bunlara da hürriyet verilmesini lazım bildiler.

Her millet özü üçün müsteqil yaşamağa yol açdı. Muxtariyyet (avtonomiya) qanunları düzeldi,

hetta Xetay divarları da bu hürriyetin qabağını saxlaya bilmedi.

Romatizm dövrünü meydana geldi: evvelki "müqeddeslik" tamamilə yoxalması da, "ixtiraçı"2 insan içtimai ve siyasi meselelere bir qeder nezerini deyişdi. Firqeler meydana geldi. Bu firqelerin meramnameleri bütün Avropanı basdı. Ulemalar, filosoflar, edibler geyri bir aleme de'vet etməyə başladılar. İdeal aramaqda bulunurken çox yazdılar, pozdular. Axırmacı 40 il projektlere tamam serf olundu.

İxtiraçı insan özü hiss etməye-etməye mürurla qanunverici insana deyişirilmesini axırda düşündü. Düşünüb de gördü ki, bir qanun verməkle, projektler düzeltməkle yaşamaq mümkün deyildir. Bu yolla davam etmək, "tebietin" "men senin üçün yararlanmışam" sesini eşitməməyə sebeb olur...

Qanun düzelden insan yene de ixtiraçı olmağa mecbur olur.